

Impact
Factor
2.147

ISSN 2349-638x

Reviewed International Journal

**AAYUSHI
INTERNATIONAL
INTERDISCIPLINARY
RESEARCH JOURNAL
(AIIRJ)**

Monthly Publish Journal

VOL-III

ISSUE-
III

Mar.

2016

Address

•Vikram Nagar, Boudhi Chouk, Latur.
•Tq. Latur, Dis. Latur 413512
•(+91) 9922455749, (+91) 9158387437

Email

•aiirjpramod@gmail.com

Website

•www.aiirjournal.com

CHIEF EDITOR – PRAMOD PRAKASHRAO TANDALE

महाराष्ट्रातील गोदाम क्षेत्राची स्थिती

प्रा. डॉ. पवार आर.एस.

सहयोगी प्राध्यापक, वाणिज्य विभाग
दयानंद वाणिज्य महाविद्यालय, लातूर

धालगडे अरूण बळीराम

सहाय्यक प्राध्यापक, महाराष्ट्र महाविद्यालय,
निलंगा, जिल्हा लातूर

प्रास्ताविक-

महाराष्ट्र हे भारतातील एक प्रगतशिल राज्य मानले जात आहे. कृषि आणि ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने नियोजनबद्ध प्रयत्न करणाऱ्या राज्यामध्ये अग्रस्थानी आहे. राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेप्रमाणेच महाराष्ट्र राज्याच्या अर्थव्यवस्थेतसुद्धा शेतीला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. कारण वाढत्या लोकसंख्येला पोसण्यासाठी आवश्यक असणारे अन्नधान्य शेतीतूनच उत्पादित होते. विशिष्ट हंगामात तयार होणारा शेतीमाल वर्षभर पुरवठा करण्यासाठी गोदामात साठवून ठेवावा लागतो. तसेच विविध उद्योगधंद्यांना लागणारा कच्चा मालही शेतीतून प्राप्त होतो. प्रक्रिया करून नवीन वस्तू तयार करताना मूळ मालाची साठवणूक गोदामात करावी लागते. उदा. दाळ तयार करणाऱ्या गिरण्यांना तूर, हरभरा, उडीद, मूग इत्यादींचा साठा/संग्रह वर्षभर करून ठेवावे लागते.

गोदामाच्या पुरेशा सोयी नसल्याने शेतमालाची त्वरीत विक्री करावी लागते. त्यामुळे शेतकऱ्यांचे जास्त नुकसान होत आहे. बरेच शेतकरी पोत्यामध्ये व घरामध्ये शेतीमालाची साठवणूक करतात. सध्याच्या गोदामाच्या सोयी अत्यंत कमी तुटपुंज्या व खर्चिक आहेत. त्यामुळे दरवर्षी १० ते २० टक्के धान्याची नासाडी होते. यासाठी साठवणूकीच्या शास्त्रशुद्ध व पुरेशा सुविधा उपलब्ध झाल्यास शेतकऱ्याची प्रतिक्षा वाढून त्याचा आर्थिक फायदा घेता येणार आहे. वस्तू व अन्नधान्याचा योग्य साठा करून ठेवण्यासाठी सर्व बाजारपेठांमध्ये पुरेशी गोदाम सुविधा आवश्यक आहे. गोदामाच्या सोयी उपलब्ध झाल्यानंतर शेतकरी व व्यापारीवर्गाला बाजारपेठेतील गरजेनुसार मालाचा पुरवठा करता येणार आहे. गोदामाच्या सोयीमुळे हंगामानंतरच्या काळातील वस्तूच्या व शेतमालाच्या किंमतीतील घसरण टाळता येते. केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार अल्प व मध्यम भूधारक शेतकऱ्यांना पिक कर्जाप्रमाणे अल्प व्याजदरात ६ महिन्यांपर्यंत माल तारण कर्ज रक्कम उपलब्ध करून दिली जात आहे. गोदाम पावतीवर शेतमालाच्या किंमतीच्या ७५ टक्केपर्यंत अर्थसहाय्य देण्यात येत आहे. त्यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक अडचण दूर होण्यास मदत झाली आहे. शेतमालाचा पुरवठा वाढून किंमती घसरू लागल्यानंतर सरकार किमान आधारभूत किंमतीला शेतमालाची खरेदी करते. शेतमालाच्या किंमतीत स्थैर्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न करते. शेतमालाला विशिष्ट किंमत मिळण्याची शाश्वती मिळाल्यामुळे शेती उत्पादन वाढविण्यास चालना मिळत आहे. यामध्ये गोदाम क्षेत्राची भूमिका फार मोलाची आहे.

संशोधन पत्राची उद्दिष्ट्ये :

सदर अभ्यासाची व संशोधनाची खालीलप्रमाणे मुख्य उद्दिष्ट्ये सांगता येतील.

१. महाराष्ट्रातील गोदाम क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
२. महाराष्ट्रातील शासनाची शासकीय गोदामे महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळांची सार्वजनिक गोदामे खाजगी गोदामे व सहकारी गोदामे यांचा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

संशोधन अभ्यासाची गृहीतके :

- १) गोदाम क्षेत्रामुळे साठवणूक क्षमतेत वाढ झालेली आढळून येते
- २) गोदाम क्षेत्राचा आर्थिक विकासामुळे व्यापारी शेतकरी उत्पादक यांच्यासाठी साठवणूकीची सोय उपलब्ध झाल्याचे आढळून येते.

माहिती संकलनाचे स्रोत :

प्रस्तुत संशोधनपत्रासाठी लागणारी माहिती व आकडेवारी मिळविण्यासाठी दुय्यम समकांच्या/माहितीचा वापर केलेला आहे.

तक्ता क्र. १**महाराष्ट्रातील गोदामाची संख्या व साठवणूक क्षमता**

अ. क्र.	गोदामधारक	संख्या	एकोणाशी टक्केवारी	साठवणूक क्षमता (मे.टन)	एकोणाशी टक्केवारी
१.	शासकीय गोदामे	१००५	३७	६,०७,५१९	१७
२.	महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ	८४१	३२	१९,९९,९९५	५५
३.	केंद्रीय वखार महामंडळ				
४.	खाजगी नोंदणीधारक गोदाम	७१९	२६	७,९३,७८५	२१
५.	दि महाराष्ट्र स्टेट कोऑपरेटीव्ह मार्केटींग फेडरेशन लि.	१२८	५	२,५२,२००	७
	एकूण	२६९३	१००	३६,५३,४९९	१००

संदर्भ : महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१४-२०१५, महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ वेबसाईट, दि महाराष्ट्र स्टेट कोऑपरेटीव्ह मार्केटींग फेडरेशन लि. वेबसाईट. नाबार्ड वेबसाईट.

तक्ता क्रमांक १ मध्ये महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या गोदामधारकांची संख्या टक्केवारी व साठवणूक क्षमता मेट्रीक टनामध्ये व टक्केवारी दर्शविलेली आहे. तसेच महाराष्ट्रामध्ये गोदाम क्षेत्र हे चार क्षेत्रांमध्ये विभागलेले दिसून येत आहे.

शासकीय गोदामे :

शासकीय गोदामे महाराष्ट्र शासनाच्या अन्न व नागरी पुरवठा विभागाने बांधलेली आहेत. याचा उपयोग प्रामुख्याने जीवनावश्यक वस्तू रास्त दराने सहज उपलब्ध करून देण्यासाठी केला जात आहे. या गोदामाचा उपयोग ग्राहक संरक्षण अधिनियम १९८६ ची अंमलबजावणी करून ग्राहकांच्या हिताचे संरक्षण व संवर्धन करण्यासाठी केला जातो. शासकीय गोदामांची संख्या १००५ आहे. ही सर्वात जास्त आहे त्याचे प्रमाण ३७ टक्के आहे. शासकीय गोदामाची महाराष्ट्रातील साठवणूक क्षमता ६०७५१९ मेट्रीक टन आहे. त्याचे प्रमाण १७ टक्के आहे. एकूण साठवणूक क्षमतेत या गोदामधारकांचा तिसरा क्रमांक आहे.

सार्वजनिक गोदामे :

सार्वजनिक गोदामे प्रामुख्याने औद्योगिक व कृषी क्षेत्रास साठवणूकीच्या सुविधा पुरविण्यासाठी बांधलेली आहेत. हा केंद्र शासन व महाराष्ट्र शासनाचे उपक्रम आहेत. याद्वारे राज्यभरात जमिनी संपादन करून गोदामाचे जाळे निर्माण केले जात आहे. शास्त्रीय पद्धतीने प्राधान्याने शेतमालाकरिता साठवणूकीच्या सुविधा उपलब्ध करून दिल्या जात आहेत. माल साठवणूकीच्या काळात माल ठेवीदाराच्या मालाचा दर्जा टिकविता येतो व विमा संरक्षण दिले जात आहे. केंद्रीय व राज्य वखार महामंडळाची एकूण गोदामसंख्या ८४१ आहे. त्याचे एकोनिसाशी प्रमाण ३२ टक्के आहे. सार्वजनिक उपक्रमाची एकूण साठवणूक क्षमता १९,९९,९९५ मेट्रीक टन आहे. त्याचे प्रमाण सर्वात जास्त ५५ टक्के आहे. एकूण साठवणूक क्षमतेत सार्वजनिक गोदाम धारकांचा प्रथम क्रमांक लागतो तर गोदाम संख्येत दुसरा क्रमांक लागतो.

खाजगी गोदामे :

खाजगी उद्योजकाद्वारे गोदामाची निर्मिती केली जात आहे. खाजगी, व्यापारी कंपन्या यांनी हंगामात खरेदी केलेला माल अशा गोदामामध्ये साठवून ठेवतात. यासाठी खाजगी परवानाधारक गोदामपाल विशिष्ट भाडे आकारून सेवा पुरवित आहे. अशा गोदामाच्या निर्मितीसाठी केंद्र शासनाद्वारे प्रोत्साहनपर प्रकल्पाच्या किंमतीच्या १५ टक्के अनुदान देण्यात येत आहे. महाराष्ट्र औद्योगिक विकास महामंडळाच्या भूखंडावरती गोदाम क्षेत्राची निर्मिती करण्यात येत आहे. यामुळे गोदाम क्षेत्राचा मोठ्या प्रमाणात विकास व विस्तार झालेला आहे. महाराष्ट्रामध्ये खाजगी, व्यापारी कंपन्या गोदामाची निर्मिती करून गोदाम व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर करीत आहेत. महाराष्ट्रातील खाजगी गोदाम धारकांची संख्या ७१९ आहे त्याचे प्रमाण २६ टक्के आहे. खाजगी गोदामधारकांची साठवणूक क्षमता ७,९३,७८५ मेट्रीक टन आहे. त्याचे प्रमाण २१ टक्के इतके आहे. हे क्षेत्र साठवणूक क्षमतेत व गोदाम संख्येत तिस-या स्थानी आहे.

महाराष्ट्र राज्य पणन महासंघाची सहकारी गोदामे :

महाराष्ट्रामध्ये सहकारी संस्थांचा विकास व विस्तार झालेला दिसून येत आहे. परंतु गोदाम क्षेत्रामध्ये सहकारी संस्थांचे कार्य अत्यंत कमी असलेले दिसून येत आहे. सहकारी गोदाम क्षेत्राला ३३.३३ टक्के अनुदान व भांडवल गुंतवणूक अनुदान योजनेद्वारे आर्थिक सहाय्य देण्यात येऊन प्रोत्साहन दिले जात आहे. काही गोदामामध्ये प्राधान्याने शेतकऱ्यांच्या मालाची साठवणूक मोफत करण्यात येत आहे. सहकारी क्षेत्रातील तज्ञ व्यवस्थापनाच्या अभावामुळे गोदामाचा वापर कमी प्रमाणात होत आहे. सहकारी क्षेत्रातील संस्था गोदाम व्यवसाय कार्यक्षमपणे व व्यावसायिकपणे करित नाहीत. पणन महासंघाची एकूण १२८ गोदामे आहेत. त्याचे प्रमाण केवळ ५ टक्के आहे. तर साठवणूक क्षमता २,५२,२०० मेट्रीक टन इतकी आहे. त्याचे प्रमाण सर्वात कमी फक्त ७ टक्के आहे.

संशोधनाचे निष्कर्ष :

१. महाराष्ट्र शासनाची गोदामसंख्या सर्वात जास्त ३७ टक्के आहे. तर साठवणूक क्षमतेत तिसरे स्थान आहे. त्याचे प्रमाण १७ टक्के आहे असे अभ्यासानंतर निदर्शनास आले.
२. महाराष्ट्रामध्ये गोदाम सेवा क्षेत्रामध्ये सार्वजनिक क्षेत्राचे वर्चस्व असल्याचे दिसून येत आहे. केंद्रीय वखार महामंडळ व महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ हा केंद्र व महाराष्ट्र शासनाचा सार्वजनिक उपक्रम आहे.

महाराष्ट्रात या महामंडळाच्या ८४१ गोदामाच्या (३२ टक्के) कारभार ठरवून दिलेल्या उद्दिष्टानुसार कार्यक्षमपणे चालविला जात आहे. या सार्वजनिक उपक्रमाची साठवणूक क्षमता सर्वात जास्त ५५ टक्के आहे असे अभ्यासानंतर दिसून आले आहे.

३. महाराष्ट्रामध्ये केंद्र सरकारच्या धोरणामुळे खाजगी उद्योजकांनी गोदाम क्षेत्रामध्ये कार्य केल्याचे दिसून आले. खाजगी व्यक्ती, व्यापारी व कंपन्यांना गोदाम प्रकल्पाच्या किंमतीच्या १५ टक्के आर्थिक अनुदान देण्यात येत आहे. त्यामुळे खाजगी उद्योजकांनी गोदाम व्यवसाय मोठ्या प्रमाणात सुरू केला आहे. त्याचे प्रमाण २६ टक्के इतके आहे. गोदामसंख्येत व साठवणूक क्षमतेत तिस-या स्थानी असल्याचे अभ्यासानंतर निदर्शनास आले.
४. महाराष्ट्रामध्ये सहकारी गोदाम क्षेत्राचा अभ्यास करताना संघटीत क्षेत्राचा विचार करावा लागतो. त्यासाठी दि महाराष्ट्र राज्य कोऑपरेटिव्ह मार्केटींग फेडरेशन लि. चा अनेक व्यावसायापैकी फक्त गोदाम व्यवसायाची माहिती घेतलेली आहे. गोदाम व्यवसाय अत्यंत अकार्यक्षमपणे चालविला जात आहे. तसेच साठवणूक क्षमतेचा पूर्णपणे वापर केला जात नाही. सहकारी गोदाम क्षेत्राचे साठवणूक क्षमता व संख्या सर्वात कमी आहे. असे अभ्यासानंतर निष्कर्ष काढता येतो.

सारांश-

गोदाम ही देशातील कृषी विपणन ग्रामीण पतपुरवठा आणि अन्नसुरक्षेमध्ये अत्यंत महत्वाची भूमिका बजावीत असतात. गोदाम ही कृषी मालाची टंचाई व अतिवाढ या दोन समस्या सोडविण्यास मदत करित आहेत. गोदाम ही स्वतंत्र आर्थिक क्रिया आहेत. तसेच उत्पादन, उपभोग आणि व्यापार यांच्याशी गोदाम क्षेत्राचा जवळचा संबंध आहे. कृषी प्रक्रिया, कृषी विपणन याचा विकास करण्यासाठी गोदाम यंत्रणा सक्षम करण्याची गरज आहे. गोदाम ही व्यापार आणि वाणिज्य याचा विकास करण्यासाठी फार महत्वाची सहाय्यक सेवा आहे. गोदामातील साठवणूक ही काळाची गरज असून गोदामाची निर्मिती हे प्रगतीचे द्योतक आहे.

संदर्भ :

१. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी, २०१४-२०१५
२. महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ वेबसाईट,
३. दि महाराष्ट्र स्टेट कोऑपरेटिव्ह मार्केटींग फेडरेशन लि. वेबसाईट
४. .नाबार्ड वेबसाईट.

www.aiirjournal.com